

կեղղ, և նոյնպէս ըստ իմ կարծեացս՝ նշանա-
կութեան մասին Տման. հնդեր. *śāla* «խղի, շտե-
մարան, ախո», *śāra-mān* «պատասխանարան», յն.
καλῖα «խղի, բոյն», *καλῖος*, *καλῖος* «պա-
տեան», հիբլ. *calim* «ծածկեմ», *cuile* «մառան»,
լատ. *cellare* «ծածկել», *occido* «ծածկել» *cella*
«մառան, խղի», հրե. *hēlan* «ծածկել», թուրե-
ցանէն, բաբլ. *hailan* «պատել», քրդերէնէլ *hēn*
Չ. Հայերէն *նիլ* (սեւ. *նիլն*). ինչպէս որ
գրմ. Menge «բազմութիւն» (հրե. *managī, menigī,*
գոթ. *managī*) հրե. *managī*, գոթ. *managis*
«շատ», հին իր. *menio* «յաճախ, եւն հեւելու Տեա
իր համեմատուի, նոյնպէս ալ Mengeի հակառիշը,
այսինքն՝ *նիլ-նիլ*, *մարմն*, *նիլ մեր լեզուներուն մէջ*
«նուրբ, անձուկ», գաղափարանշարով կը բացա-
տուի։ Այսպէս որ. աղ. լիւս. *tanū* «մարմն», հին
հնդ. *tanu*-ի «նուրբ» (լատ. *tenus*, հրե. *tanini*, նրդ.
tanini) եւ հ.յ. *նիլ* սեւ. *անիկ* (— հնդեր. **angh-*
en: *angh-ēn*), որուն Տեա թորով է նաեւ հայ.
նիլ—հման. *նիլ*—(— հնդեր. **anghuko*-s «նեղ,
կորստ, վիշտ», յն. *āṅka* «խղի», լատ. *ango,*
գոթ. *aggvus* «նեղ», հին հնդ. *a(n)hū* «նեղ, վիշտ»
(*Arjuna*. Grundr. I 105 եւն. *Հիւբշմ*. *Arm.*
Elym. 420)).

ՀՂՈՒԱՍ ՈՐՈՐՈՒՊԱՆԵԱՍ

ՍԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Մ. ԽՈՐԵՆՆՈՐԵ ՊԵՏԻՐՈՐԵՆ ԺՈՐՆԵԱԿԻ ՄԱՍԻ

Թղթակցութիւն նապագտ Թ. Կոնիստին:

(Հարսնալուսիս)

Հիմա պիտիցա՞նք նեմ՝ Ձ դարու անվախ-
բական մէկ գրուածքէն՝ Թե՛ Մ. Խորենացի 576ին
Յ. Բ. հանրածանօթ էր իբրեւ Հայոց աշխարհի
պատմագիր, եւ Հայոց հնագոյն ժամանակաց
իր պատմութիւնն արդէն մեծ հռչակ մ'ունէր։
Ասի միայն կը բաւէ մեկնելու Թե՛ ինչպէս կարելի
էր Ձ դարուն ստեղծել վերափառած պատմու-
թիւնէն, որուն մէջ Մ. Խորենացի Մարտիրի,
Դաւթի իմաստասիրի եւ Արրաշամ՝ Հռոմէոյի
հետ կը ներկայանայ իբրեւ միաբնեայ վարդա-
պետութեանց նախաքարով ջառագով մը՝ ընդ-
դէմ՝ Բազիլեղոնական վարդապետութեանց։

Հայ եկեղեցւոյ մէջ, որ այս դարուս յիսե-
րիմ հակառակորդ մ'եղած էր բիւզանդիական եւ
Դ. տիեզերական ժողովոյն, միտում կարէ հարկէ
ամեն կարելի եւ անկարելի միջոցներով ցուց-
նելու Թե՛ իւր մեծ վարդապետներն ալ՝ Սահա-
կայ եւ Մերսոպայ աշակերտք՝ նոյնպէս հակա-
ռակորդ էին՝ ոչինչ նուազ չափով քան նոյն
դարու անմէրնը։ Այս նպատակին հասնելու եւ
յարդղելու համար պէտք էր յերկրիւ եւ յօգնէլ,

նաեւ կնդիւն վարդապետական կոտակ մ'այս
վարդապետաց։ Բայց ինչու արդեօք Մ. Խորե-
նացւոյ ալ ընծայել։ Յայտնի է՝ լուսի գրութեան
մէջ Մ. Խորենացի արդէն հռչակաւ որ էր իբրեւ
պատմագիր։ Ահաւասիկ այս կնդծ յիշատակա-
բանն՝ որմէ այս եղբայրացութիւնը կ'եղէ։

Արդ վարդապետաց հայոց Մովսէսի եւ Դաւ-
թի, հայրամուտ ընդ երկրորդ վարդապետին։

Որքի լուսի՞ք է կէրն սիրմի, տեսնեմ զնկ
այսօր՝ աստուածային եւ երկնային լուսով փայլեալ ի
վարդապետաց օրոց հարցն՝ ողն. անտաղերի եւ անա-
կարտ, ահա որ տեսնեմք՝ ճառագայթօ արժանեալ եւ
լուսաւորեալ վարդապետ հայաստանեայց։ Զայնդութիւն
եւ զանաքաբոյնի ասմ՝ զգաւ իմ, եւ զմտօքս, աշա-
կերտք եւ որդիք սրբալի սահակայ, եւ մերսոպայ, վար-
դապետաց հայոց մեծայ։ Արք՝ ի ողն ժամանակի եղել
լուսմե թագաւորութեան հայոց։ Եւ արքա թագաւոր
փոք արեւայ աշխարհին լուսնայ ի ժա. ամի թագաւոր
ութեան իւրս եղել յոր հայհարութիւն ի վերայ մար-
մացեալ բանին աստուծոյ։ Դեռտոր մերսոպայիս կա-
տանգիւնա պայր. ոչ խոտափներ զրան աստուած
մարմնով ծնեալ. այլ ի մարդ բնակեալ. Բանդի
սակը բնակութիւն ընկաւ. զմարմնու. եւ այլ անթիւ
էր նորա հայհարութիւն. որ իւլ 2) ի վերայ ք. բնու-
թեան. եւ հակառակը ի հինքեմ՝ ճշմարտ վարդապետ-
ացն։ Չի երանելիք ի հինք եւ նոր կառակարմայց. պաւա-
նիր. եւ վեղ. եւ զնկն եւ զգրին, միասցնին։ Իսկ ա-
նիծանին զուրկ քոր ասաց. եւ զնկն եւ զգրին ի
փայտէ։ Չի կամեցաւ ապականել զուրբ տղա հայոն։
Եւ հրամայեաց թագաւորն ժողով լինել յիփեան բն.
եպիսկոպոս. Երբնալ երեսուցէմք մեծ կիւրեղ ա-
ղէկանդու. յոհնն անտիդա, պրիզուս կիւրեղեան,
իւղեղորոս անիւրեան։ Սուրբ կիւրեղեան հռոմաւ։
զրն եւ առ սուրբն սահակ՝ զայ ի ժողովն։ Իսկ նա
ոչ չոգաւ. այլ թղթով մարմնեալ ընդ նստաւ, ամի-
ծանէր զանարկն նստող։ Յայն՝ ի ժամանակիս եղել
ինդր պատմութեան գրոյն հայոց. զոր ունէին. իմ.
գիր ի գանիէլ փիլիսոփայ տաւրոյ, աշխիւրտ սորոյի
գրիգորի։ Իսկ սուրբն սահակ եւ մերսոպ բազում տը-
խաւսութեամբ պէտա արարին. սովոյ եւ ծառայ. յոտ-
նաւ որ չարարանաց. ի յերնա տրեւել. զի. արեւ եւ զի.
գիշեր ոչ ինչ ճաշակեալ լայց միայն յաշակու աս-
տուծոյ պարսպակալ եւ լուսաւ տէր աշակով ինչ նոցա,
սուտ գրեցելուն. Թե՛ զվամ երկիւղածաց իւրց ասէն
տէր աշակ ինչ նոցա յեւ։ Ի տեսնանք գիշերոյն հրեշ-
տակ տեսաւ ինչ յերկնց առ նստա եւ. ք. ի տուններն
խաւսեր ընդ (3) նստա. եւ յամեն ինչ ինքեցէն՝ մա-
տաւր. ներստա տայր նոցա զգիրն եւ թն. եւ զար-
թուցեալ ի քնոյն, եւ զնոր նշանակ ունելով եւ գւ.
հանային զատուածոյ զտուղին այնպիսի պարգեւացին
եւ զարդաբանաց գիրն հայոց քանիք եւ արգելամբք։
Չի երբեք թողն ընդ ասացելու. եւ բաւաւ որ հոգեւ
ղէն ընդգուշեր, որպէս առ մոլեղելու տուեալ տախտակ.
Ժ. պատգամաց պատուաւրան իւրպէս եւ յայնարհ
հայոց գրեալ մատաղան աստուծոյ ասն որ ի եղբ. ք-
գիւք սրբոյն գրիգորի. զայն մեծաւ ուրախութեամբ
յայնարհն հայոց եւ տաւն մեծ կատարելն զաւր զայն,
բազում ընծայեց եւ պատարագս յոյց զստա եւ ի տեսնել
ի ինքզ ի կայր. եւ եղեւ արն այն մեծ եւ երեւելի
ի մէջ արկն(1) հայոց։ Եւ յետ ասանց աւարց արարին
զսկիւղն թարգմանութեան հինք եւ նոր կառակարմայց
եւ յուսեալ ի աշաւորն թեւոյն, յոյց ուրախութեամբ
գոհանայլ զստուածոյ մեծաւ. գահաւ թեւոյն. եւ առաւ
քեր առ սուրբն սահակ եւ մերսոպ յոտու (2) մեղքս
գոհացողական եւ զամեն թարգմանութեան գրեանցն զի
լուսով արացնին զարգեմանութիւն մինչ եւ ի մարմնի
լուսով, զի մի արիտապետ իստեանցն եւ պարտաւրան
զստաւ աստուածաշուշն գրեմացն։ Եւ հրամայեաց թեւ
գահաւրն եւ թագաւ (3. 4.), ցանկաւ ք. փակել. տաւն
տաւն եւ վկայութիւն առ վկայութիւն. զի մի ապական-
անցն հնդեան անողքն զգրոց պատուաւրան եւ հա-

սեպ թաղին առ սուրբ սահայեւ եւ մարտի. եւ ինքեպ արարին ծանկանց եւ ընտրեցին աշակերտս. իւ մասս որ եւ որպոյսիս եւ լիպս Տրեղեն, ներկայ ի շնորհաց հոգեպ որչոր եւ ուսողքն դնաս, զնորսն վարդապետութան լիով ընկալալ յամենիս իւրեանց եւ եղիս առք երեւելի եւ կատարեալ շնորհաք հոգեպն որչոր: Եւ յետ աւաթը բազմաց առաքելքն արս հիշք. սահակ եւ մարտի առ թագաւոր թեղոս զի թարգմանեցէ գրեանք. Դրախթ անյայտ կոյնեանք փրկիտայ: Եւ միպես քերթողաւորն. իմաստասեր մամբրեւ. եւ հրետաւ արարած: Եւ արին նմանակից պատշտ: Առաքելսն ի կայրեղանս պաշտուս. եւ թագաւորն թեղոս յոյժ աւրիս եղև. եւ փառաւ որոս. թեանք ընկալաւ փառս. եւ զգաւ ինք եւ զմիպես, դատաւոր կայրոյ ի տան հայրապետանոցն, եւ ի թարգմանութենէ ոչ դարպարեին իւ կամեցան հրամանաւ. թագաւորն երթալ ի փրկութիւնական քաղաք յամենք ի իսկ թագաւորն խորհար ի մէջ (5) տեսալ կամեցաւ շինել քաղաքս երկուս. եւ զնոս կայտուցալ վերադնալ. շինուածոյ քաղաքն, զի տեսանէր զնոսա յոյժ իմաստուս եւ հանձնաբերու. եւ առաքելաց զնոսա ի հոգե շինել վարդապետաց: Եւ յետ քոյ պաշտաւորեցին ի կոյնի հոյոյ աշխարհէն յամեն զոր եւ շինել զմա հաւոյ արգարաւ թագաւորն հայոց: Իսկ զսեպ եւ միպես որպէս կարս քաւս անդաւորս սկիւրն արարին շինել քաղաքն կարն: Եւ հրաման թագաւորն սպառնալ եւ խտտ նոցա զորանորս եւ ահաւոր շինուածով երթ ար քաղաքն եւ զորանայր եւ կանգ. նեղին բուրջ, խորաբորս եւ անախ մեքենայի: Եւ պարկաւ. գ. ի վերայ միայ հիման. քերտւ եւ պեղեալ զհոգեպն պարպիւն զոր ի միջին եւնէ կայր: Պեղեալ հրամանքն միպես. ի պորտ քաղաքն. եւ վնմ անառաջ խորադնոս կրով գերեւ աննշարք փոխեցին, եւ ի վերայ միայ հիման կանգնեցին երկր պարկաւս եւ ի նեղս ի կողմ քաղաքն աստիճան երկերբուր մի առ միով յետ յետ զի մի գայիտ աղաղիկ պարկաւ ի փորոքաց: Դոյնդեւ եւ ի դրաց կուս պարապիւն ստարձանս երկերբուր մի առ միով յետ յետ, զի անախ լլցի ի փորալոյ թշնամեաց քաղաքն, եւ այլ հն(6)արս հայրեանս, զի իմ զուգե գայեց ի թշնամի եւ նեղեցեւն քաղաքն. եւ մուս առ զմա անեւ. Արարին ներքնափոր ի մէջ քաղաքն: Արարին Տնորս փորել ներքս գետն խորադնոս եւ զնոցալ ի մէջ գաւորն. Ծառոյ մի գաւց ճանապարհս ի տեղին որ փորով քնոց եւ եւ լամբ յայտն զի եմէ նեղեցէ քաղաքն կարող են բերել քաղաքն իսա եւ այրելոյ եղեց. եւ թշնամիքն կայտ ոչ կարապեցին իսանալ. եւ ի փաւ կողմ քաղաքն նոյնպէս գետնափոր փակած մեծամեծ վիմարս միպես ի լեւան որ կոյն այնուպակուեալ. եմէ կարիք հասանդեկն հեծել. կարող են բերել ձեւար եւ հեծեալաւ փոսանել ի քաղաքն աւանդ գիւնելոյ թշնամեաց: Եւ մուս քնոց կարի գեղեցիկ եւ վայելաւ. զի ոչ որ եւ քաղաքն, ոչ հարաւա եւ ոչ նոցաւոր որ ոչ ունի իսորս աղեղս բերելոյ զերեսաւս աշխարհ. ապարանք եւ աշտարակք գեղեցիկաւն եւ արգարածք. փորցք եւ հրապարակք սպառնալոց եւ փառաւանդք արտաւանդ: Եւ ինքեղեք հրաշալիք տեսաւ. եւ դրաւք քաղաքն բարբարոսեմ եւ լայնաբերս եւ կատարեալ պարպաւ. վայրելաւ, եւ բարեք ամենայն խորաբորն: (7) Եւ պարպաւոր յամենայն գորտ քաղաքին խաղաղցին դնային յաշխարհ յաւաղս առ թագաւորն թեղոս. Եւ լեւան վասն քաղաքն առաւել քան զտեսնին մեծարդ դնաս: Եւ հրամանաւ արքայն, առաքելաց զնոսա յամեն. եւ միպս շքեղութեամբ խաղաղեւ գետն ի փրկութիւնական քաղաքն: Գաւթի. եւ միպես. մամբրեւ եւ պարկաւ. եւ արքահամ. եւ մտեալ թագաւորական գաւթիք. եւ տեսալ թագաւորական մասանին. զգարապետան իմաստասրայցն. եւ առաւել զնոցան յայտն ուրախանալ, զի ի վարդոք հետն սպառնելն նոցա գալուցալ. զի համբաւ բազում երեւալ եւ լեւան նոցա յամենս խաւսեցան ընդ միպես. եւ ընդ Գաւթի, եւ համառանալ խաւսեցան ընդ նոսա. եւ հաւանեալ սիրական բանիք նոցա. եւ վարդապետն հրամանալ նոստոյնանել զնոս յասորմանս զի անխափան ուսանիցին գրիկիտութեանն ուսուցն:

Եւ սկիզբն արարին ուսման, եւ երթալով երթային եւ զաւանային եւ տեղեկացեալ լինէին ուսմանն փրկիտութեան գտին եւ յեղիպապալոյ առաքել. Եւ յետ աւաթը բազմաց գային ի կայադովեղոց ոչ. Խարհէն վարդապետը յաւան զրիբոր որ յետ բարոսմ (8) յարարանաց եւ հայաւանաց կոյնեաց տեսուածաւ. բանն եւ գրիբոր նիւսացի. եւ քարսիկ կնետրեցին եւ այն բանից փորձելով փրկիտութիւնական արուեստն զորանեւ իրեւ. կատարեցան առն առանց գաւթի եւ միպետի մամբրեւ լերեւանի. եւ պարկաւ. եւ արտահամաւ. ամբ. Եւ Արք. աղաբորն իրեն եւ ամենայն ուր յոյժ պղնձի եւ եր զրեւալ թագաւորական բանը. եւ թագաւորն. բաւը ստեալ եւ մեկնութիւն բաղաւ. Եւ քան զնաւ գիւնաւորեալ. գրեալ առաւոր սերերեւոր, մուղոս հոսմանեաց թագաւորաւն: Եւ քան երբեւս քնոցս առ գերութեան բարեբոյոցն: Արք. որ զոյգալ թանկ կարգալ եւ մեկնել զմա կայտուցանէն վարդ. ամենայն իմաստասրական ուսմանն կոր եւ յայն. Եւ ամբ ուսեալ եւ զորպիս ժամանակ զար յամենան նաւ եր վարդապետ: Եւ եր գրեալ ի սեւան բանը. այդպէս եւ թագաւորն: Սուլս ի իսկ ամենայն. զի ինչ յայտ. թագաւոր. քերտւ մակեռանոցն (8) մեկնել զքեւ. թագաւոր թեղեւ, մեղեցեալ, երկր ժող մուս մեծ յայտ: թագաւոր քիսա՝ զրիբորն զարմում չաք. թագաւոր պիտպակոս. միտեղանոցի. ժամանակ մանիք. թագաւոր պիտպակոս կարճեթ աքի, վարձումն ամենայն. թագաւոր կզեքալոս շինդացի՝ չափաւոր եւ անդաւ. Արք. ամենայն վարդապետութեամբ որ էին. Կ. կայադնոցն առաւել սեւանն եմէ ու զմեկնեցէ քան թագաւորս քնոց. Եւ ամենայն պաշտելալ հայէին ընդ երեսն սեւանն. եւ անդիտելի եր բանն այն ի նոցան: Եւ միտ եղեալ գաւթի. եւ զարտ ի միսն սեւան. մեկնել քան առ բան. եւ իմանեալ եմէ շամբարտ գտի զմիմուս. թիւն. եւ համարանեալ էանց եկալ յամենան. եւ ա. մեքենս առ համարակն ի նոյ հայէին. զի քաղաքն առ համարակ երեւալ էին ի տեղի. բանիցն. եւ երեւալ իսկ ի վերի աշտիմանն. Եւ ձեւաւորս սեւան գաւթիս խաւաղաղուցանել. եւ վարդապետն հրամանաց զի լեւանցին. եւ լեւալ զաղաղեալ եւ գաւթի որպէս գաման յուսեղն սեւան. մաղել զոյգ վարդապետութեան իւրոյ. եւ քան առ քան զմեկնեցէ գաման թագաւորացն մեկ. ներ ահաւոր բանիք. եւ ամենայն ի հայեալ զարհուրեցան ընդ շամբարտ նմանութիւն բանիցն յերկրաբանաստ (9) առն առ առն հաներ դեան եւ բերեալ ապար սոյն զարդարեալ անկեր. եւ մարդարաւոր. Եւ զգաւ ինք երեւալ ի վերայ ապարաւն եւ ընկեր ուսման լուրջ բարեան ի վերայ ուսուց եւ գիտել. մայնեալ ի վերայ նորա անուճ. անյալով, որով կոյնցաւ. անյալով փրկիտութիւն. եւ քան ամենայն անին ընդ քաղաքն ի լուրժ մային. ցրեմութեամբ, արեւաւք եւ փաղով. եւ աստուածաբանս եւ նիւսացի հայանեալ ուսմանն գաւթի. եւ կայրոցն գրաւիկ վարդապետ ամենայն թեղեւ: Եւ Արք. եղև յետ փոխել յաշխարհս զրիբորն առ իսուածաբանն եւ այլոցն ամենայնոց ընկերաց իւրոյ. եւ մեծին թեղաբոր. Կատաւ անաւել մարկիստն եւ առեալ զչոր թեղաբոր թագաւոր պաշտելոյ. քնոց անցնելոց յար Տրեւանոյն յետաոր որ ք. բնութիւն եւ. ք. փաղաւ. ք. ներքորտեղին մարմնաւ. քնոյ բանին աստուծոյ առնել Ոչ քան հայոց իստաս. փառութեան զոր ի նիկոյն. եւ ի նոյն քաղաքն կոստանդնուպոլս: Եւ յիսկեւս (11) առաւելն եւ երկրորդն: Գաւթաւ յայտն վարձեալ էին սուրբ հաղք յաշխարհս եւ սեւալ. ինչ առաւոր յաւան սուրբ սահակ եւ մարտի հրամանալ յաշխարհս. եւ գտեալին ընկալեալ ի հրեշտակէն ի վարդապետաւ քաղաքի. գիւտաւ թագաւորութեան եւ հայրապետութեան. եւ զգաւրեւ նորոգել զհայրապետութիւն եւ զտագաւորութիւն զի ինչ էին (7) արձամարտել:

Եւ այսմ ժամանակի մարգկան թագաւոր որպէս

քիսանդորի իսկ Դեստորի Հանդերձ կնան պողեբուն, համայնաց ժողով մեծ լինելն ի քաղկեանս առ յապա-
հանել զվանեանս առքը հայրապետական եւ զգրկուստեք
Թագաւորացն ու բաւաւ զմի բնութիւն, որ ի վերայ
մարմնացել ըստին տալոյն: Գրեմն ի հայր եւս, առքը
լուծելով, աշակերտ որդին սահակայ գաւ հայիսգոյս-
անքն հայոց յուրաքանչեւ ժողովն քաղկեանն: Ի
յայտով ժամանակի մեծ պատերազմն կարգեալս. յաշ-
խարհն հայոց յանաւրեւն ապրտել պարտից արքայէ: Ձի
Թագուց զքրիստոսեան խոստովանութիւն եւ զարժեցին
լերկապատմութիւն արեւանդան: Իսկ քաջն եւ հզորն
կարմիր փառքանն. որքի գտանք որդուն սահակալ ժողով
արքայից ընդդէմ ապիրտի (12) ի պատերազմ արեւ-
կ. եւս. առաջ քաջանց որք կամին մեռանելն ի վերայ
քրիստոսի՝ զի խաւճեցի արեւն իւրոց ի յարեւան մար-
տիրոսան: որդե գտանով ամենապին լինելէ աշակերտ
որդուն մեղադար զպատմութիւնն որդուն վարդապետս. . .

**Հարունակութեան մէջ կ'ըսուի. Եւս ժա-
մանակ միարանութիւն մ'եղած էր երեք կա-
մարարացն իրարու մէջ՝ Սատանայի, Գաղիկե-
զոնի եւ Ազիկերտի, եւ որ մը յանկարծ
կրան պատերազմելու ընդդէմ եկեղեցւոյ Եւս-
տուծոյ: Ասոր կը յաջորդէ Ղիճարանութիւն մը՝
Յորնաղի երեսապետացւոյ Հետ, որ Ղիստորի
աշակերտն է. եւ անկէ ետքն ինքնակալն զԿալիթ
եւ զՊոլսէս մեծ պարզեւնելով իրենց երկիրը
կը կաւրէ: Յետոյ կը շարունակուի՝**

Բայցմ ժամանակի կամեցան ելանել յաշխարհն
հայոց՝ Հանդերձ ըմպովանալ գրեցնել եւ առեալ
արթնս յեկեղեցոյն եւ ի թագաւորէն: Իսկ թագաւորն
տուեալ նոցա պարգեւն՝ երեւելիս, եւ մասն ի արքայ
խաչէ, եւ եկեալ յերեսաց թագաւորն զնալով յաշ-
խարհ հայոց: Ա՛հա մազեցան արեւելանքն յարեւմտից
յարեւելս, ունեցնով զլոյսն գերազանց ի շրիտն իւ-
րեանց: Ա՛հա մազեցան փողեց հնչողական յամենա-
կան նահանգն, ունեցնով ի բերան փողեց շուշու կնն-
գանական: Ա՛հա գալով զան՝ վաճառականք բարեկալ
նաւս. ակնաւս պատուական: Եւ մազաբարտս գեղեցիկ
բերել կամեցով գայ. աշխարհին: Ա՛հա արեւմտեք նոր
իրո՛ կամի գործելն զուրանս զոր ի բաղուն ժամանա-
կաց անհոգեւ շատեր եւ որոնարն, զորոնք կենաց
գայր բերել հայտատուեաց: Ա՛հա լուծը եղանց ամալք
լուծել յարեւն երկնաբարձ՝ ի բերել զստուեղս լուսա-
նաւան: Ա՛հա արեւելք հայեցաւ, եւ զոր ոյն ունեք
էստ: Եւ արեւմտեք գոր ունեքն կորցոյ: Ա՛նքն արեւ-
մուտք շուշուք արեւելք: Ա՛նքն արեւելք՝ եւ լուսնի ա-
ւեմուտք: Չայտ յայտ արեւելք՝ եւ առե արեւմտից,
լուսն զոր ունեքն՝ ծննա առեւելք եւ ծնով յաշխարհս
մեռավ գեճեմ կենաց: Ա՛հա արեւելանալով պր մով-
սէս, եւ գաւիթ, կեալ յաշխարհն հայոց, անսնելով
աւեւանս եւ քանդեց զվայրկէ՛ աշխարհ հայոց, յե-
ղեցով զգրկուստ գաւառն հայոց յանաւրեւն ապրտել:
Եւ իսկ եւ զման՝ վարդապետացն իւրեանց, լայն լայով, եւ
նաւեւին վիրտուր եւ ոչ որ էր՝ որ միմիկալքն զնոսաւ
միմիկալքն եւ պարծանքն հայոց ապրելն՝ ահա
վիրտուր շատերն: Ա՛հա հնչողական փողեց՝ եւ ոչ որ
էր որ հարկանել զնայն քաղցը բառաբանով, Ա՛հա լոյսն
եւ ի խաւարի նաւեւն տեսողան իրեւն զայս ամենայն
կատարեալ տեսեալ, մոխսեւ եւ գաւիթ, ոչ կամեցով
յայտնել զինքեանս աշխարհին հայոց այլ գաղտ ի ծա-
ծակ կամեցով կեալ, զի երն՝ ամենակալնս այն ծերա-
ցեալ, եւ եր աշխարհ հայոց աւեւանս իսկ գաւիթ
յայտնել կացեցով յաշխարհին հայոց, եւ մոխսեւ ծա-
կէր զինքն կարեւորուս գեճ(ս)տով, եւ գծուն կերպարա-
նոր գնացեալ ի գիւղ մի ի քաղաքագաւառն, եւ կա-
ցեալ անդ որպէս զմեռալիկ՝ եւ ոչ որ էր որ ճանաչէր
գնտալ իսկ գաւիթն, եւ մաւրբն, եւ պոզոս եւ արքա
Համ ընկիւնք մովսէսի, կային յերեւանի, եւ զի ի
ժամանակին յայնմիկ կամեցիկան հայոց աւեւ երկուս,

աշակերտակից մովսէսի՝ արդ ոչ զրովանդակ զմարն ա-
սացալ, այլ զաղաղեմ թողով զվարուն ճգնութեան
նոցաւ: Եւ արարին խնդր ժովսէսի ընդ ամենայն աշ-
խարհն հայոց, եւ ոչ գտին զնաւ: Եւ կամեցիկան եւ
կեղեցիպատուրն, եւ իշխանն առ հասարակ ունեքն
սուգո՝ ոչ սակաւս՝ վասն ոչ զանախոյ զնաւ իսկ հայ-
րապետն գիտ եկեալ հաստատել զխաղաղ զաշխարհ
հայոց, եւ հաստատեալ զաշխարհ իւր՝ ի գրեմն
քաղաքն իսկ ի շրիտն իւրում, եկեալ ի գիւղէ յայն
ուր եր թալարեցալ անթաքնել զանեւ, եւ անթմեմն
լուսն մոխսեւ եւ կեալ ընդ առաւել նորա, առհասա-
րակ ծեր եւ ապալ, եւ բերեալ իշուցին զհայրապետն
ի տեղի պատուական, եւ արարին ուրախութիւն մեծ՝
զորն զայն: Եւ զինարարս սկսեալ իշխանս եւ քիչքն
առաւել հայրապետանն նստեալ եւ մովսէս ի բաղ-
մանակն եւ ոչ որ ճանաչէր զնա՝ բայց յաշակերտն
եւ սկսան ուրախ լինել, եւ մի ամ յարուցեալ երա-
գէին երգս առաւել հայրապետին: Եւ մի անն առե՛ զնա,
ո՞վ պատուական ծեր, սաս ըսան ին՝ ինչեպէ հայրա-
պետիս: Իսկ նա արտասուեալ եւ սուկ, օտարական եմ՝
եւ ինչ համարեմք զայն նորաւ եւ ինչեալ մոխսն
զնաւ փրկին, թէ ոչ կարէ լուսեցանել ճրագ եւ զնել
ընդ մահոյ: այլ եւ զինարարս անուկ, զի լոյս տեսցն,
եւ յարուցեալ կեաց առաւել հայրապետին. եւ սկսեալ
ըսան՝ երաժշտական ուսմ: Ա՛վ արդայնիկալ տէր քա-
հանայապետ առքը, եւ հովապետս բարի, որ՝ երկրա-
նոց նմանեալ, եւ որ ի կարգին ստացեալ, երես տուան
իսկ հայրապետն՝ եւ բազմականքն՝ հիւսեալ, եւ սկսան
քննել, ոչ աւել հայրապետ, այլ եւ կորուսեալն ի ձեռն՝
ամենանայն մովսէս, աշակերտ սուրբ հաջքն՝ սահակայ
եւ մեղաբարձ իսկ որպէս ի քնդ ընդատուեցալ հայրա-
պետն՝ եւ արտասուեց ծայրեալ, ո՞վ աւետականն ծայրն,
ո՞վ տայր ինն անանելն զնա, եւ ոչ կարաց ճանաչել զնա,
զի էին. 1. ալք, որ հեռաւորս էր ի նոցանք յաշխարհ
հետ, եւ աներ աշակերտն, արքաբարձ ի ծամք սակմ, սս
է ծերեցան մովսէս: Եւ յարուցեալ հայրապետն, լայով
համարել գտար բերս նորա, եւ զայն, եւ նստեալ լայն
զառախակնքն անցեալ ներսեւ ինն, եւ արեւելս ու
բախմանայն ուրախութիւնք մեծաւ, եւ եկեւ ոչ որ այն
մեծն երեւելի, եւ ձեռնադրեաց հայրապետն՝ զմովսէս
արքայախոյստ, եւ ընթնապինն աշխարհս ամենայն ի
տեւելի մովսէսն: Եկն եւ գաւիթ՝ եւ ընկերքն իւր, եւ
ուրախ լինելն տառաւել քան զառաւ եւ ինդրեցին ի
մովսէսէ գրով տալ նոցա զպատմութիւն հայոց: Իսկ
նա սկսեալ զրբ զհայոց պատմականն, եւ այլ բազում
ինչ սպալ, ճու՛ն ի տնորեւութիւն փրկելն՝ եւ բաղաւմ
ինչ, արար եւ զերեւակներն մկնութիւնն, եւ արարին
զեղանակս երաժշտականացն՝ ձայնաւորս՝ բաղաւմ
զկտտ եկեղեցւոյ, այլ վասն իսոյց վարդապետութեան
ոչ որ առ ուրբը, վասն զառեւ ժամանակին արար: Եւ
գաւիթ գրեաց զամենապետն գիրտն, զոր եր աւեւն ի
փրկութիւնայն, արար եւ զմկնութիւն քերականին: Եւ
ոչ ժամանակն երեսնել ի խաղաղական ժամանակն, զի
զառաւելս, եւ զարարեալ զքանն զայն, զոր ի վաղ
ժամանակաց ի յամբիկ պոչեալս ունեքն, զոր եւ ընդ
իւրեանս արարն՝ ըստ տուողն պարգեւացն, եւ ննեմ
քին բարեք ի Բերստոս:

Աւարտս եւ մամբը՝ եւ պոզոս եւ արքահամ
ճառս՝ ոչ սակաւ պէտքեւ խորհրդոյն: Եւ արք՝ յետ
բաղաւմ ժամանակաց գրեաց զգիրտ զայս, իրեւն սա-
տուած հաջորդ մեզ, ի ժամանակս յայս, իրեւն, հ,
եւ զ. եր թվին, հայոց: Եւ գուրգըն՝ քարտուղարս
հայոց մեծաց, եւ սուրբ թագաւորացն պառոյ պալատիս,

- 6 'անթմն ամանն' տպ.
- 8 'պայտն' տպ.
- 8 'արքեստական' տպ.
- 6 'զառալ իսկ այն' տպ.
- 6 'զպատմութիւն հայոց' տպ.
- 6 'այլ բազում քան քննութիւն պէտքեւ' տպ.
- 7 'աւ' տպ.
- 6 'զեմ' տպ.

ստացող եղէ՛ր զորոյ այսմ, բայց զարմանայի՛ ե, ի նախնի յիշատակի զորոյ այսմիկ: Եթէ՛ զրեցաւ զիրքս այս եակքս՝ նարմանաւ՝ թարգմանեալ ի յունաց ի Հայոց, առաւել յովանեմիսի Հայոց կաթողիկոսի՝ գարեղենացոյ, ի. ինչ թգկանութեան Հայոց: Վկայէ՛ այսմիկ սարկիս արարացի եպիսկոպոս Զմարտոս վկայուծեամբ: Արհնութիւն, եւ գովութիւն եւ փառք եւ պատիւ, Հօր եւ որդոյ, եւ սուրբ Տօղոյն, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս ամէն:

Ընդարձակօրէն գրի այս Հատուածներն՝ առանց կիճատիլու՝ այն գրքէն որ կը կոչուի «Հարցմունք Մովսիսի», կամ՝ Գիրք Ընակը. որպէս զի ընթերցողն պայծառ պաշարփար մ'ուռնեալ այս գրքին նկատմամբ: «Կապտակաւոր», գրուածք մըն է (Tendenz-Schrift), զոր գրեթէ սոսա տարի յառաջ օրինակած եմ՝ Իլլիւանի մէկ ձեռագրէն՝ որ թղթեայ գրչագիր մըն է ծ.Ձ. կամ Ժ. գարուռ, այն ձեռագրէն՝ որմէ Գաւրուս Տէր-Մկրտչեան Տրատարակեց «Գիրք Հերմուտոնցն», որպէս կը յիշեմ: — Ձեռագրին թիւն էր՝ 15: Հ. Բերովքէ Չրաբեան բարեհաճած է այս գրուածքիս վերջին մասն համեմատել տպագիր բնագրին հետ, զոր Տրատարակած է Գարեգին Ա. Արուստանց տանց ի Կ. Պոլիս 1874ին: Այս տպագրէն փորձեցի օրինակ մը ձեռք բերել, բայց առանց յաջողութեան:

Կեղծագիրը կ'ընէ թէ իւր գանձը պահուած էր՝ «յամանից» զոր իրեցից հետ Հայոց աշխարհը բերին Դաւիթ Եւ Մովսէս: Օրինակի որմէ ունեք գրքիս պատճենը, աւանգած էր Գուրգէն՝ Հայոց Մեծաց քարտուղարը 630ին Յ. Բ. եւ այս Գուրգէն աշխիս առջեւ ունէր աւելի հնագոյն օրինակ մը, որուն յիշատակաւրանի մէջ կ'ըսուէր — որուն վրայ կը զարմանար ինքն Գուրգէն — թէ գրուածքս թարգմանութիւն մ'ըլլայ յունարեն բնագրէ, թարգմանուած հրամանաւ Ներսիսի Կաթողիկոսի Գարեղենացոյ՝ Հայոց թուականութեան 25^{րդ} տարին, այսինքն 576 կամ 577 թ. Բ.:

Այս Ներսիսի ձգբառագոյն թամանակը կը գտնենք Յովհաննու իմաստասիրի «Վասն Ժողովոցն ի Հայոց» գրու թեան մէջ՝ (էջ 221 ի «Գիրք թղթոց») այսպէս՝ «Ի սկզբան թուականութեանս Հայոց, վեցերորդ Ժողով արար Տէր Ներսէս ի Դուռնի, ի չորրորդ ամի կաթողիկոսութեան իւրոյ, եւ ի Ի. Գ. ամի թագաւորութեանն խոսրովով արքային Պարսից, եւ ի Ժ. Գ. ամի Յուստինիանոսի կայսեր, զայս Ժողով արար Տէր Ներսէս հակառակ Ժողովոյն Բաղդէգովնի»:

1 Գաթիկի՝ սուր.

2 Ի. ինչ Հ. սուր.

Արդ խտրովու 24^ր տարին է = 555 Յ. Բ. Բայց այս տարին Յուստինիանու 14^ր տարին էր. ընդհակառակն Յուստինիանու Ժ. Գ. տարին է = 540 Յ. Բ.։ Այս ժամանակի յոյն ժամանակագրութիւնքն «Էնեքիով» կը գտնենք թէ ինչպէս ծագած է Յովհաննու Իմաստասիրի ժամանակագրական այս վրիպակը: Որովհետեւ 541 Յ. Բ. տարին սկսեալ 24 տարան միջոցն Բիւզանդիոնի պաշտօնական յիշատակարանները չէին հաշուեր կամ թուական կրէր Յուստինիանու թագադրութեան տարին այլ Հ. Բասիլիոսի հիւպատոսութենէն սկսեալով։ Օրինակի համար Զատական ժամանակագրութեան մէջ 555 Յ. Բ. տարին թուարկուած է պարզապէս այսպէս՝ «զկնի հիւպատոսութեան Բասիլիոսի» Ժ. Գ., յունարեն ընագիրն մէջ՝ μετὰ ὑπάτου Βασιλείου τὸ ἰδ'. Հայագրի մը ՀՀատկընշաւով 545—565 տարինիւր թուարկելու այս ոճը՝ Բասիլիոսի տեղ գրած է ըով Յուստինիանու անունը:

Ուրեմն 555 Յ. Բ. = 4^ր տարւոյն Ներսիսի. որմէ կը հետեւի թէ Ներսէս կաթողիկոս եղած է իբր 552ին: Ըստ Ասողկան եւ Յովհ. Կաթողիկոսի՝ կառավարած է Հայ եկեղեցին ինը տարի: Որով Ներսիս յաջորդած է Յովհաննէս Գարեղենացի իբր 561ին. եւ այս Յովհաննէս կառավարած է 15 տարի՝ ըստ Ասողկան, իսկ ըստ Յովհ. Կթղ. 17 տարի, ըստ այսմ մեռած իբր 578ին: Հայոց թուականութեանն Իւ տարին = 576 Յ. Բ. թարգմանել տուած կ'ըսուի մեր այս անվանեալանը, իւր մահուանէն միայն տարի մը յառաջ՝ «Մարկիս Արարացի» եպիսկոպոս մը, որ՝ որչափ գիտեմ՝ ուրիշ կողմանէ անծանօթ է, կը վկայէ նախագոյն յիշատակարանին գոյութեան՝ որ իբր թարգմանիչ կը յիշէր Յովհաննէս: Յիշատակարանս արժանահաւատ կ'ընէ այն պարագան որ կ'ըսուի թէ Յորենի զէմ Մովսիսի, Դաւթի եւ Աբրահամու մշած այս Վիճաբանութիւնը թարգմանութիւն է յունարենէ, Իւրաքանչիւր էրի մէջ կրնանք գտնել այսպիսի թարգմանութիւն մ'ըլլաւոյն ընդող շշտաները:

Ուրեմն այս անվանեալանը բաւական անպատշաճ մըն է ցուցնելու թէ 576ին Մովսէս արդէն մեծ համբաւ ունէր Հայոց աշխարհի մէջ, եւ իրեն կ'ընծայուէր հոն արդէն Հայոց Պատմութիւն մը. Այլապէս անվանեալանիս մէջ չէին կրնար գրուիչ հետեւեալ խօսքերը. «Իսրայելցին ի Մովսէսէ զրով տալ նոցա զպատմութիւն Հայոց: Իսկ նա սկսեալ զրէր զՊատմութիւն

Հայրոց, եւ այլ բազում արար քննութիւն պէս-պէս ճառեալ ի տնօրէնութիւն փրկչին»

Պէտք է նկատել որ Հռոմեայի Ոգիտակա-նին վրայն ձեւուած է երեսակայական վէպն գիւտի եւ ընդունելութեան Մովսիսի եւ երեսուն տարի աքսորուելուն: Եւ զարմանալի չէ՝ ի բնէ յունարէն գրուած գործի մը մէջ՝ նման պարագանք գտնել: Սակայն եւ այնպէս բոլորովին ալ ազատով չեմ թէ մի գուցէ միայն վիճարանութիւնն ու Գիրք Էսկէ թարգմանուած ըլլան յունարէնէ: Հաւանօրէն թարգմանիչը տեղ մը գտած էր որեւէ վիճարանութիւն մ'ընդդէմ քաղկեդոնի վճռոց, եւ թարգմանած էր զայն՝ մուծելով Մովսիսի, Դաւիթի, Մամբրէի եւ Պաւղոսի անունները, եւ լրացուցած իւր կեղծիքն՝ յաւելլով Հայոց վարդապետաց Յունաստան երթալու եւ անկէ Հայոց աշխարհը գառնալու պատմութիւնները:

Հատ հետաքրքրական է անվաւերական/ս մէջ թեոգոպոլսոյ կամ Կարոյն շինութեանց նկարագրութիւնը. որով ակնարկ մը կ'ունենանք այս քաղաքին ք դարու ունեցած երեսութիւն վրայ: Բայց ի՞նչ է պատճառն որ մեր անվաւերագիրը կը պնդէ թէ Մովսէս ու Դաւիթ եղած ըլլան քաղաքին ճարտարապետները: Պատճառն ըլլալու է թէ Հայերենասիրութիւնն՝ որ նոյն ժամանակի կէս յունաբնակ քաղաքին շինութիւնը Հայ ճանաչարոյն կ'ընծայէր եւ թէ այն պարագան որ Մովսէս իւր Պատմութեան մէջ գեղեցիկ էջեր գրած էր այս նիւթիս վրայ՝ Անատոլիոսի տալով ձեռնարկութեան փառքը: Պէտք էր Հայրենասիրութեամբ գերազանցել նաեւ Մովսէսէն աւելի:

Մանրամասն քննութեան մ'արժանի է այս յիշատակարանն՝ այսինքն՝ «Հարցմունք Մովսէսի եւ Դաւիթի», որուն չեմ կրնար ձեռնարկել ներկայ յօդուածիս մէջ: Կը նշանակեմ միայն ասոր եւ նոյն ժամանակի ուրիշ յիշատակարանաց կապակցութիւնը: Օրինակի համար Եփեսոսի ժողովքի մասին եղած կտորը գրեթէ բառ առ բառ նոյնպէս կայ Անատոլի Շիրակացոյ ժամանակագրութիւնի մէջ: Յաջորդէ՝ իսկ անիծեալն զօնուն Ջուրաւաց, եւն՝ առնուած է յիշատակարանէ մը, ուստի առած էր նաեւ Յովհաննէս Իմաստասէր եւ գործածած իւր Կանոնաց մէջ. (տես «Գիրք Թղթոց», էջ 231):

Ժամանակագրական վերպակ մը կ'ընեն այս «Հարցմունք»՝ Գրիգոր Նիւսացին եւ Բարսեղ Կեսարացին ժամանակակից գնելով Մով-

սիսի եւ Դաւիթի Բայց նման վերպակներ բաւական յաճախ կը գտնուին Հայ եւ ասորի յիշատակարաններուն մէջ, եւ Մ. Խորենացոյ էջերը լին են այսպիսի վերպակներով, յիշեցնելով մեզի թէ այն ժամանակ տակաւին գոյութիւն չունէին Առձեռն Բազմիքներն (Handlexikon) կամ՝ «Կենսագրական բառարաններ», մանաւանդ Հայոց աշխարհի մէջ, — պարագայ մը զոր Հատ անգամ մոռցած են Մովսիսի խորագոյն քննադատները:

Կար երբեմնաւէ 2օրրորդ գիրք մը Պատմութեան խորհրդացոյ, թովմաս Արծրունի (տպ. 1887, էջ 9)՝ Նինոսի, Համիրամայ եւ Աբրահամու վրայ խոսած ատեն կը պատմէ թէ ասոնց ժամանակագրական կարգին մանրամասնութիւնքն գրած էր Մ. Խորենացի իւր 2օրրորդ գրոց մէջն՝ «Ի կաննի անդ Գացիս Գրնոս»... ի շորրորդ դպրութեան Յուլիանու Աղիկաւնացոյ, որպէս եւ ի չորրորդ Դպրութեան Մովսէսի: Կարելի է որ իրական մ'ըլլայ հոս վանն զի թովմաս հոս կուգամ կ'ընէ Աւաջին գրքէն: Բայց թովմաս Արծրունի ուրիշ մէկ կտորն այս կերպով չի կրնար մեկնուիլ: Ահա այս կտորը:

Էջ 75—76. «Սահակ այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեցաւ մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերա-հաշակեալ զերթոյն գգիւր Պատմութեան Հայոց մեծաց, հրաշագոյն յօրինուածով՝ սկսեալ յԱղամայ մինչ ի կայսր Ջենոն. որչ ժամանակ կենացն տեսեալ ձգեալ ամս չէի ի եւ պարտու ծերութեամբ, որպէս գրեալ աւանդեցու մեզ այս ի չորրորդ գրուագի խոստարանեալ պատմութեանն Մովսէսի խորհրդացոյ, վերադարձութեան ի վերայ երկեցուց գրուագիս հատուածին, զոր եւ երանելին Կորնէս, ուսումնակից Մովսէս եւ աշակերտ որոյն Մեծորդայս յիւրեմն ասուցարանեալ պատմութեան զպոյտիկ մեզ հաւատարմացուցանէ:

Խորենացոյ Գ գիրքը չի հասնի մինչեւ Ջենոն, որ թագ կապեց 474ին Յ. Բ.: Բայց հոս ալ թովմասի բոլոր պատմածներն որոնց վկայ կը կուգէ զԽորենացի, առնուած կ'իւրեւան Երրորդ Կորնէս: Ուստի կը կարեւոր թէ պէտք է կարդալ Գ (երրորդ) փոխանակ Գ (չորրորդ) եւ չափազանցութիւն համարիլ խորենացոյ այնչափ խոր ծերութեան եւ անոր Պատմութեան ընդարձակութեան մասին Արծրունի գրածը: Յամենայն դէպս եթէ կար երբեք պատմութեան շարանակութիւն մը որ հասնէր 474 տարին եւ Հարունակողի մը գործքն էր այս, պէտք էր որ այս Հարունակողն ապրէր այն ժամանակ՝ որուն համար գրած էր իւր շարունակութիւնը: Ուստի գոնէ առաջին երեք գրքերն այս ժամանակ աւարտած լինցած ըլլալու էին: Սակայն կը խոստովանեմ որ իմ գաղափարացս

Համեմատ Թովմաս Արքեպիսկոպոս այս վկայութիւնը բան մը չ'արժեքի, շատ նորագոյն է ժամանակաւ, շատ անորոշ եւ շատ խառնակ:

(Ընթերցողներէն)

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԲԺԺԺ ԴԺԺԺ. ՆԱՇԱԳՅՑ ԲԻՍՈՒՆԵՆՆԵՆ

(Ընթերցողներէն)

1876 Մայիս 7ին՝ Սահմանադրական նոր տարւոյն սկիզբը, Ռուսիոյնեան դարձեալ կ'ընտրուի անգամ Մայր Դիւանին, իբրեւ Բ. Ատենակապետ ընդհ. Ժողովին¹, եւ այնուհետեւ կը խմբագրէ դեռ նորանոր Նորագիրներ իւր Ազգին օգտակար: Մայիսի 26ին՝ կը ներկայացընէ գրաւոր առաջարկ մը թաղական Մատակարարութեան առթիւ², յետոյ Օգոստոս եւ Հոկտեմբեր ամիսներուն մէջ ալ այն առաջարկին համար կ'ունենայ մէկ երկու բանախօսութիւններ³, որոնք իւր բոլոր ուրիշ ծառերուն, գաղափարներուն, եւ խօսքերուն պէս լինելու բուռն վիճաբանութիւն մը կը բրգոնեն, բայց իւր առաջարկը կը տանին դեպ յ'աջող նպատակի մը ծախսուն սկիզբը: Ցաւալի է որ գործը շարունակութիւն չունենար... ընդհանուր Ժողովին սկսած վիճաբանութիւնները կը դադրին յանկարծ... Ռուսիոյնեան առաջարկը կը խափանի... դառն եւ իսկծալեց սուգ մը ընդհ. Ժողովին ձակաոր կուգայ ծածկել սեւով...

1876 Հոկտեմբերի 1ի ընդհ. Ժողովին Ռուսիոյնեան կ'ատենակապետէ փոխանակ Ա. Ատենակապետին Ստեփան փաշային՝ որ բացակայ էր. անգամ մըն ալ կ'ատենակապետէ Հոկտեմբեր 15ի ընդհ. Ժողովին, եւ իւր վերջին ներկայութիւնը կ'ըլլայ այդ:

Այդ նիստը՝ ընդհ. Ժողովին ամենէն ամուլ մէկ նիստը կ'ըլլայ. Երեսփոխաններու շատին անտարբեր բացակայութեանն աղաքաւ, հազիւ կը գումարի երեկոյնեան դէմ, գործ մը չի կրնար տեսնել, որուն համար Ռուսիոյնեան ցաւելով, երեսփոխաններուն կ'ուղղէ սա յանդիմանութիւնը.

Երեսփոխաններէն կան՝ որ օրինաւոր կերպով իրենց բացակայութիւնէն խնայուած են, որոնց համար ըսելիք մը չունենմ: Բայց անոնք՝ որ եկած լին կամ ոչ գաւով պատճառաւ տուած են ժողովին ուշ բացուելուն, կը ցուցնեն լինել որ պաշտակարան եռանդը պահած կը տեսնուի. այսօր ժամն անցած է եւ գրեթէ առանց դործ մը տեսնելու պիտի գտնենք ասեանք, բայց փափայելի է որ յառաջիկայ նիստին կանուխ գան, եւ ինքս այսօր ժամ 5էն ի վեր այս կողմը դառնելով, 6½ին մարդ դրիցք ջանի երեսփոխան եկած ըլլալ իմանալու համար, հազիւ 6 հոգի կոյ ըսին ինչ, յետոյ խորհրդարան գալով սպասեցի մինչեւ ժամն 8, եւ տեսայ որ 10 հոգի եւեթ կը գտնուէին՝ որով ասեանք չէր կրնար բացուիլ:

Ասկա իւր խնդիր չեմ առաջարկեր. այլ իւր բաշտանք կը յայտնեմ, որպէս զի այս ընթացքով մեր եռանդը պաղած չ'ամառուի: Իբրեւ է թէ օրուան խնդիր մը ունենք՝ այն է թաղական մատակարարութեան կազմութիւնը, որ այս օրուան համար այնքան կենսական կամ ուշագրաւ խնդիր մը չէ, բայց օգուտ մը պիտի ունենայ այն եւ ժամանակն ամբ պտուղը պիտի վայելենք. անոր համար պէտք չէ որ չլայլէք ընդեւ եւ այս գործն ինչ փորձէր:

Ազգ. Ժողովին մէջ Ռուսիոյնեան արտասանած վերջին խօսքերն եղան ասոնք, այս յանդիմանականը, յանդիմանական ըլլալէ առելի բարձր, քաջակերպական, որ կը պարունակէր նաեւ Ռուսիոյնեան վերջին կտակը, այն է՝ ըսելու Վերսալի դուռն ապագայի...

Իր այս խօսքերուն վրայ Ժողովականներու թիւր ու դէմ կարծիքը պահ մը ընելէ յետոյ, Ռուսիոյնեան կը փակէր ընդհ. Ժողովին նիստը, յայտարարելով՝ թէ այն երկու շաբաթներէ յետոյ՝ եւ ո՛վ կրնար գիտնալ այն պահուն կամ զգալ, թէ՛ Ռուսիոյնեան իր վերջին Մնաց բարովը կ'ըսէր Ժողովին, ո՛վ կրնար միտնել անցյունը, թէ՛ երկու շաբաթ յետոյ այն բեմին վրայէն, ուրկէ Ռուսիոյնեան իւր պերճախօս եւ գիտուն լեզուով հիւսնալի դասեր բաշխեց աշխարհի, այն բեմին վրայէն՝ Ռուսիոյնեան դէմքը պիտի անհետանար ի սպառ...

Ազգ. Ժողովի 1876 Հոկտեմբեր 15ի գումարումին վերջին անգամ՝ ատենակապետէն յետոյ, Ռուսիոյնեան կը ստիպի թողուլ վայրկեան մը Ազգային գործերը եւ անմիջապէս կը սկսի գրի առնուլ բժշկական վարժարանին մէջ աւանդած իր փիլիսոփայական գասերը, որոնցմով կ'ուզէր դասաւորել մը յօրինել շուտով՝ եւ այս՝ բժշկական վարժարանի Տնօրէնութեան յառաւի մէկ խնդրանքին վրայ: Ռուսիոյնեան անդադրում աշխատութեամբ գիշերը ցորեկին խառնելով, կը յաջողի մէկ ամսուան մէջ պատրաստել փիլիսոփայութեան այդ դասագիրքը Քրիստոսներէն լեզուաւ. բայց հազիւ զայն աւարտած՝ չկա-

¹ «Մեդաբուդնիկա» Ազգ. Ժողովին, Բացում 1876 ամիս, նիստ Ա. էջ 9:

² «Մեդ.», նիստ Բ. 21 մայիս 1876, էջ 29—31:

³ «Մեդ.», նիստ Ը. 13 օգոստոս 1876 էջ 131—132 եւ նիստ Ժ. 1 Հոկտեմբեր 1876, էջ 259—264: